

ВАДИМ НИКОЛАЕВИЧ ЯГОДИННИҢ ҚУБЛА АРАЛ БОЙЫ ХАЛЫҚЛАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ҮРП ДӘСТҮРЛЕРИН ИЗЕРТЛЕУЛЕРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7858300>

Турганбаев Костай Исламбек улы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Этнография, этнология хәм антропология қәнигелиги 2-курс магистранты.

Аннотация.

Мақалада В.Н.Ягодинниң археолог алым ретинде археологиялық изертлеу усыллары, оның басшылығында 1970-1980 жыллары Үстирттиң Арал теңизи менен шегераласқан Дуана тумсығынан баслап, Ақтумсық, Үрге хәм оннан кейинги Айбүйир, Бернияз, Сумбетумер-алан х.т.б. орынларда археологиялық қазыулар нәтийжесинде әййемги, ерте орта әсир қорғанларындағы жерлеу усылларын анықлағанлығы, отырықшы хәм көшпели халықлардың өз-ара қатнаслары мәселелериндеги орнын толықтыратуғын мағлыұматлар алғанлығы, Үстирт аймағында жасаған халықлардың жерлеу үрп-әдет дәстүрлери ҳаққында бақалы мағлыұматлар берилген. Сондай-ақ, В.Н.Ягодин тәрәпинен қорғанлардағы жерлеу дәстүрлери қайсы динге тийисли екенлиги, және де қәбирлерде инвентарларды қосып жерлеу усыллары, қәбирлерде пайдаланған материаллар, олардың Хорезм оазиси халықлары менен байланысы ҳаққында билдирилген бир неше мағлыұматларға анализ жасалған.

Таяныш сөзлер.

В.Н.Ягодин, археология, Үстирт, чинк, Хорезм, Қубла Арал бойы, қорған, Қарауымбет, Дуана, Ербурун, Ақшүнгил, Жети асар, Ислам, қәбир, яма, плита, ләхәт.

Үстирт узақ әсирлерден берли әййемги халықлардың цивилизациялары гезлескен орны есапланады. Үстирт ҳаққында орта әсирлердеги араб саяхатшылары, соң рус саяхатшылары жазып қалдырған. Үстирттеги көпшилик археологиялық естеликлери хәм қорғанлар В.Н. Ягодин тәрәпинен изертленген. Соңғы ғәрезсизлик жылларында тарийх илиминде де үлкен илимий жаңалықлар, ашылыулар, жүз бермекте, бүгүнгі күнде бурынғы жәрияланған илимий жұмыслар жаңа көз қараста қайтадан жазыу дәуир талабына айланбақта, сондай ақ усы 2022-жылы В. Н. Ягодинниң 90 жыллық

юбилейине бағышланып өткерилген илимий әмелий конференцияда айтып өтилген пикир жуумақларда да усы мәселелер көтерилген еди.

В.Н.Ягодин археолог алым ретинде Қарақалпақстан Республикасының арқа районлары, Үстирт кеңислигинде, соның менен бирге қоңсылас Туркменстан Республикасының Ташауыз областы, Қазақстан Республикасы, сондай-ақ Хорезм областлары территориясында жайласқан археологиялық естеликлерде илимий жұмыслар алып барды. Соның менен бирге В.Н.Ягодин, академик С.П.Толстовтың археологиялық изертлеу усылларын, сол дәуірдеги заман жетискенликлерин де тез өзлестирип алып археологиялық изертлеу усылларында кеңнен қоллана баслады. С.П.Толстовтан үйренген усылларынан археологиялық естеликлерди комплексли изертлеу усылы есапланады. Бунда археологлар менен бирге илимнің басқа көшлеген тарауларынан алымлар қатнастырылады [8].

Кубла Арал бойы халықларының әйемги, ерте орта әсир қорғанларындағы жерлеу усыллары Үстирт - қыр(чинк)ларының түслик - шығыс бөлими бойлап көшлеген әйемги хәм орта әсирге тийисли қорғанлар археологлар тәрәпинен анықланған. Олар С.П. Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясы тәрәпинен 1950-1960 жыллары анықланды. Бирақ, 1970-1980 жыллары ғана ески дәуір қорғанлары дәслепки мәрте В.Н.Ягодин басшылығындағы археологлар тәрәпинен бақлау мақсетинде қазып көрилген. Нәтийжеде шығыс Үстирт бойлап көшлеген орынларда қорған түриндеги жерлеу орынлары, қәбирлер қазып анықланған. Оларды системалы изертлеу В.Н.Ягодин хызмети менен байланыслы. В.Н.Ягодин 1970-жыллары Арқа Үстирттеги Арал теңизи менен шегараласқан Дуана тумсығынан баслап, Ақтумсық, Үрге хәм оннан кейинги Айбүйир, Бернияз, Сумбетумер-алан х.т.б. орынларда археологиялық қазыулар нәтийжесинде әйемги, ерте орта әсир қорғанларындағы жерлеу усылларын анықлады [3;159-160].

Әйемги хәм орта әсир қорғанлары Үстирттеги қала-қорғанлар, кәрұан-сарайлар қасындағы орынларда, Ербурун, Пулжай, Үлкен Айбүйир қала, Қуланлы, Ай-ата, Үрге, Шыбынды қала х.т.б орынларда анықланған. Солардан Ербурун қалашасы жанындағы қорғанлардың жерлеу усылларын, Куланлыдан 18 км. түсликте, Үстирт тумсығында жайласқан, майданы 198x320x185 м. майданда бир неше қәбирде жерлеу усылларын сондай-ақ Қарауымбет археологиялық комплексин, қалашаның түслик тәрәпинде 18-20 қәбирден ибарат койымшылық жайласуу формалары өлшеми, қурылыс

материаллары, скелетлерде түрлі көринисте шалқасына хәм қапталға, бет-жүзи қубла хәм батыс тәрәпке қаратылғанлығы белгили болған [13;88-93].

Үстирт қорғанларын жерлеу ұсылларын естеликтің минарадан 200 м. түсликте Қараумбет-2 қойымшылық топарлары жайласқан орынларында изертлеген.

Қазыу жұмыслары нәтижесинде қәбирлердің конструкциясы бирдей емеслиги анықланды. Топырақ пенен бирге қәбир - ямалардың төменги тәрәпинде пискен гербишлер ушырайды. Қәбирди бастырыуда камыс, ағаш, топырақ, пискен гербиш хәм ракушка плиталардан пайдаланған. Бул Үстирт көшпелилериниң қорғанлары да X-әсир исламласқан адамлар көмилгенинен дерек береді [13;89-95].

Қәбирде анықланған лахат (подбой), бастың астына ярым гербишти қойыу тәризли жерлеу ұсылына уқсас қәбирлер Афрасиабтың арка тәрәпиндеги мусылман қойымшылығынан да анықланған. Олар X-әсир басына тийисли екени анықланған (35, с.106.рис. 1). № 1,5,7,12 қәбирлердеги пискен гербиштен пайдаланыу археологиялық артефактлар уқсаслықлары қәбирдің X әсирге тийисли екенин анықланды [4].

Адамды көмиу (қәбирлеу) дәстүринде Орта Азия мусылман халықларына тән белгилер бар (бастың Қубла тәрәпке бурылғаны, инвентарлардың жоқлығы). Соның менен бирге көмиу дәстүриниң айрым өзгешеликтери көшпелилер дәстүриниң мусылманлардың тәсири болғанлығы айтып өтилген. Сондай-ақ қәбирдің үстиндеги тас кольцолардың барлығы көшпелилердің мифологиялық хәм расалық белгилери менен байланыстырыуға жетерли дәлийллер болмай атырғанлығын атап өтип, материалларда европеоидлы хәм аралас европеоид-монголоидлы белгилердің бар екенлиги де көрсетилген [1.47-51].

Бир қәбирде бир неше расалық типлер ўәкиллериниң бар болыуы Хорезм шегарасы менен көшпелилер даласындағы хәр қыйлы этникалық топарлардың терең тәсир еткенинен дерек береді.

Қорғанлардағы жерлеу ұсыллары хаққында Ажибай археологиялық комплексиндеги қазылған қәбирлер толықтырады.

Қаладан батыс жақта бир неше жалғыз қәбирлер жайласқан. №1 қәбир қаланың батыс дийуалынан 40-50 м. алыста. Оның үсти жақсы сақланбаған диаметри 2 м. болған кольцо менен бастырылған. Қәбир ямасының бас ушында хәм аяғының қасында вертикал қойылған плиталар менен шегараланған болып жоқарыға шығады. Ени 0,68-0,70 м. болған ямада 0,5 м.

тереңликте 3 плита анықланған. Ол яманың түслик тәрепи бойлап көмилген. Плиталар қыялап жайласқан. 0,65 м. тереңликте 35-40 жастағы хаял адамның скелети арқа-баты тәрепке қаратылған, ол аралас европеоид-монголоид типке тийисли. Скелет ұзынына шалқайып жатқарылған, басы батысқа қаратылған. Оның бети арқа тәрепке қаратылған. №2 қәбир караван-сарайдың батыс дийұалынан 10 м алыста жайласқан. 4 м. тереңликте жас бала скелети анықланған, ол шалқайып жатқарылған, басы батысқа қаратылған.

№3 қәбир қаладан 200 м. түслик-батыста жайласқан. Қәбир үстинде жер бетине шекем бас ушында вертикал турған тас плита көринеди. Қәбир ямасында 0,45 м. тереңликте плиталар төселген төбеси плиталар менен соң топырақ пенен -бастырылған. Ямада жас нәресте жерленген. Ол оң қапталлап жатқарылған. Бети түслик тәрепке бурылған.

№4 арқа-батыс жоқарыда айтылғаннан 10 м. түсликте жайласқан. Оның үстинги тәрепинде жақсы сакланбаған буйымлардың калдықтары табылған, Қәбир 1 м. тереңликте бастырылған, соң оң қапталлап жатқарылған 35-40 жастағы ер адамның скелети табылған. Оның басы түслик-батыс тәрепке қаратылған. Өзиниң қурылыс конструкциясы бойынша тар ямалардағы қәбирлер В.Н.Ягодин тәрепинен VIII-әсирдің екінши ярымы - X-әсирге тийисли екенін анықлаған [12;107-108, рис.22]. Тап усы жерлеу ұсылына уксас қәбирлер Шылпық [10;12], Күйик қала, Ток қала қәбирлери болып, олар IX-XI әсирлерге тийисли [6; 73-76]. Қалған қәбирлер аналогиялары Қараумбет койымшылықтарының арқа-батыс тәрепинен табылып, олар X-әсирге тийисли екенлиги анықланған. Мағлыұматлардың жетерли муғдарда болмағанлығы 31-4 қәбирлери шамалап X-XIII әсир басына тийисли деп болжанады [13;89-95].

В.Н.Ягодин тәрепинен Арал теңизи жағасындағы Дуана тумсығында диний рәсмий жерлеу орны болған қәбиристанлығы изертленди. Бул жердеги кубылыслар белгили аралықта жайласқан онша бийик емес тас қорған типіндеги қәбирлерден турады. Қорған-қәбирлердің астында тас кутыларда яки ой-қәбирлерде жекке қәбирлер де ушырасады. Дуана районында №110 хәм №111 деп аталған диний рәсмий жерлеу орынлары изертленеди^[13;104-108]. Оларда сүйек қалдықтары, керамика үлгилери тарқатылған. Дуана гүлал ыдыс материаллары Сырдәрья бойларындағы Жетиасар, төменги Әмиұдәрья дельтасындағы Кердер гүлалшылығы үлгилерине уксас. Олардың қатарына банка тәризли шәугим мойны халқа (валик) тәризли безелген гүзелер ушырасқан. Бул ыдыслар Жетиасар мәдениаты ыдысларына жүдә жақын

екенлиги белгили болған. Аталған белгилерине, қарап В.Н.Ягодин Қарақалпақстан территориясындағы Үстирт кеңісliğінде бес группасы Арқа Үстүрт, Айбүйір, Сары Қамыс, Жарын қудық; Кендирли-сай, Бейнеу арқашығыс топарларға бөлінген [14; 9-11].

В.Н.Ягодин Үстирт кеңісliğінде, шегера жерлерде көшпелілердің қорғанларындағы жерлеу ұсыларын анықлаған. Буны Үстирт шегераларындағы стрела тәрізлі құрылыстар хәм қорған қабірлер өзлериниң архео-этнологиялық, этно-мәдениі белгилерине қарап төмендегідей құрылыс дәуіріне байланыстырылады.

1- Б.э.ш. 1 мыңыншы жыл, онда жер бетине (горизонтқа) көміу дәстүрі тараған,

2- Б.э. III-IV әсірлер Сармат-Алан дәуірі,

3- VII-IX әсірлер Жетіасар-Кердерлер,

4- IX-XI әсірлер Огузлар,

5- XII-XIV әсірлер Қыпшақ дәуірі қабір құрылыстары.

I - басқышта Үстирт қорғанларында сүйекті жерлеу жер бетине жақын (горизонт) көміу дәстүрге айналған. Усы басқыш б.э.ш. V-II әсірлер менен белгиленеди. Бул дәуір естеликлері Каспий арты, Узбой, Үстирт, Манғышлақ бойлап кеңнен тараған. Ең арқада болса Төменгі Эмбаға дейін ушырасқан. Бул шаруа қәуімлері мәдениатына тийісли болып, Үстирт хәм оған қоңсы жерлерде жайлау хәм қыслауларды пайдаланып жасаған.

Олар менен қатар Үстирт кеңісliğінде савромат-сармат археологиялық мәдениатына тийісли естеликлер болған. Изертлеушілер оларды самаро-урал мәдениатына жақын болған деген пикир айтады. Самаро-Урал мәдениаты қәуімлері жыл бойы көшпелі турмыс кешіріп шаруашылық пенен шуғылланған. Олар көшти меридианаль бағдарда хәрекетлеп әйемгі Хорезм, Түслик Түркменстанның қала, отырықшы егіншілік елатлары цивилизациясы шегераларына дейін келген. Усы басқыштың естелигі Үстирттегі Жарын қудық топары менен байланысады. Қабірлер тас шарбақлар менен қоршалған, бірақ аз билінеди. Сүйеклер тас ящиклерге көмілген.

I- басқыш, Сармат-Алан дәуірі Дуанадан баслап түслик Үстирт кеңісliğінде анықланған. Олар негизинен қорған группалары хәм әуліе (святителище) орынлар менен характерленеди. Сондай-ақ жерге құрылған қабірлер де тән. Оларға Дуана қәбиристанының 4, 5, 6 группалары тән.

Олардан басқа Жийдели булақ-1, Сызлыұй, Дауқескен-6, Қазыбаба қәбиристанының II хәм IV қәбирилер топары тийисли.

II- басқыш, VII-IX әсирлер басы Жетиасар-Кердер дәуири жерлеу ұсыллары кеңнен тараған. Әсиресе арқа Үстирт, орта кеңликте Жетиасар тәсири жақсы бақланған. Оларға Арқа Үстүрттеги Дуана қойымшылығындағы 1-2 қәбиристанлық, Жарынқудық 6, Жарынқудық 14, Жарынқудық 10, Сумбетумер-алан сыйыныу орны, Карамат-7, Бирақ соны айтыу керек Жетиасар мәдениаты Үстиртте белгили-мәусимлерге байланыслы деген пикирди билдирип өтеди.

III- басқыш бул Огуз-Қыпшақлар заманына туура келеди. Бул IX-XIV әсирлер. Бул дәуир рауажланған орта әсир көшпелилериниң Үстирт бойлап тараған уақты. Қорғанларда енди ислам тәсири жақсы сезиледи. Бирақ ески замандағыдай қәбирлерде инвентарларды қосып жерлеу ұсыллары сақланады. Оларға Ақшунгил 1, қорған № 3, Ақшунгил, 8 группа, № 1 қорған, Бернияз-3, қорған № 1, Бернияз-1 группа қорғанлары, № 1 қорған, Жарынқудық-4, қорғанлар топары, № 5 а, 5 б х.т.б жатады (тийисли). Мәселен Ақшунгил 8 группадағы № 1 қорғанда сүйек пенен қәбирге инвентарлар қосып көмилген, онда ағаш қалдығы (ер-турман) темир зәңги, сүйек пластиналары, шийше моншақлар х.т.б. [13;142-146].

Солай етип, бул басқышта Үстирттеги отырықшыларға жақын қоңсы жасаған көшпелилерге ислам дини тарай баслағанын көриуге болады. Яғный ислам динине дейинги тәртиптерди сақлаған соның менен бирге Хорезм оазиси отырықшы қала диншилери дала қәуимлерин исламластыруу процессине араласа баслағанын мусылман дини тәсиринде арнаулы ислам дәстүрлерин сақлау жолы менен мархумларды көмгенин билемиз [9].

Археологиялық объектлердиң биринши дизимге алынған усы топарлары В.Н. Ягодин тәрәпинен жоқарыда классларға бөлинген. Екинши топарлар жойбарында экспедиция жұмыслары нәтийжесинде алынған тек ғана жаңа материаллардан турады. Және де бул дәуирдиң оқжай тәризли қурылысларын түсиниу ушын Үстирттиң барлық уқсас болған археологиялық объектлери қарап шығылған.

Үстирттиң орта әсир археологиялық объектлериниң үшінши топарларына киретуғынлары баспада жәрияланған. Солай етип, Үстирттиң археологиялық объектлериниң екинши, рауажланған орта әсирлерге тийисли топарлары В.Н.Ягодин тәрәпинен илимий анализ исленген. Булар Үстирт

қорғанларындағы жерлеу ұсыллары хаққында мағлыұматты толықтырады^[7; 9-12].

Ақшунгул қорғанлары, 1 топар, қорған 3. Үлкен төбеликтің қубла-батыс шетінде жайласқан. Қорған 3 кумлары күшли тәризде бузылған оның шетки контурлары жақсы билинбейди. Түбинен есаплағанда оның диаметри 6-7 метр. Қайта көмилген кумлы топырақта хәк плиталар тәртипсиз түрде жайрап жатыр, олар арасында гүлал сынықлары XII-XIII әсир басларына, XIII әсир екінши ярымына XIV әсирлерге тийисли Алтын орда дәуириниң сур иреңди суу тасыушы гүзесиниң сынықлары табылған^[1;131-132].

Төбелик кумлық астында қәдимги горизонт дәрежесинде диаметри шама менен 6 м. болған, хәк плиталар бөлеклери менен турпайы түрде қаланған шеңбер анықланды. Шеңбер орайында кум хәм шебеньлер менен қойылған тәртипсиз тәризде қойылған ири тас плиталар болып, олар астында қәбир ямасының (ой) аузы тәрепи жайласқан. Қәбир ойы режесинде тууры мүйешлик астындағы, мүйешлери иймекленген болып, оның көлеми 1,75x 0,55 метрди курайды. Қәбир ойы көшери узынына Арқа-Шығыс-Қубла-Батыс бағдары бойынша ориентир алған. Ойдың ең максимумь кеңлиги 0,55 метр, ол кеңлик Арқа-Шығыс бөлимге дейин жетеди. Ой Қубла-Батыс тәрепке қарай 0,35 метрге дейин қысылып келеди^[1;131].

Қәбир ойының үстки тәрепи кесесине қойылған ири хәк плиталар менен тығыз бастырылған. Олардың екеуи ойықтың ортасында өз орнынан қозғатылған, қалғанлары ең дәслепки қәлбинде қойылған жағдайын сақлап қалған. Қәбир ойығы жүдә бос болған хәк ылайға ойылған, әйиемги горизонттың тереңлиги шама менен 150 см. болған. Дийуаллары тик халатында.

Ең дәслебинде қәбир ойықлығы бәлким кум топырағы менен толтырылмаған болған шығар, ал қазыу пайытында хәк сынықлары менен аралас кумлы-шебеньли топырақ өз орнынан қозғалған плиталы бастырманың қозғалып кетиуи ақыбетинен түскен болса керек. Қәбир ойы түбинде басы қубла тәрепке, бет сүйеклери жеңил тәризде Қубла-Шығысқа қаратылған халдағы шалқасына созылып жатырған хаял адамның сүйеги табылған. Шеп қолы алақанлары бөксе сүйеклерине қойылған. Жерлегенде арқа-батысы тәрепке қаратылған, сүйектиң еки тәрепинен де ойықтың узын көшери бойлап кеткен арқа-шығыс тәрепте түңлик қалдықлары сақланып қалған.

Жерлеу арқа-батысы узатып қойыушы затлар (инвентарь) менен жерленген. Ойықтың қубла тәрепинде ири теңиз бақаншағы хәм бронзадан

жасалған қоңырауша бар болған. Каури бақаншағы ойықтың дийуал тәрәпинде оң ийин алды сүйеги тусында жатыр. Бас сүйеги астында еки алтын сырға хәм бронзадан жасалған тығынша тарқа-батысылған. Жанбас сүйеги астында хәм оң бөксе астында диаметри шамада 30 см. болған ойықша қазылып, оның ишине гүмис тарақтың сынық бөлеги көмилген. Оң тәрәптеги дийуал жағасында темир буйым бөлеклери табылған, бул бәринен де бурын сапшы удила (жүуен) болса керек деген пикирди билдирип өтеди [13;152-155].

Акиунгул қорғанлары, VIII топар, қорған 1. Қорған кумы үйиндиси жоқарысы сийрек тәризде кишкене шебеньлер менен хәм тәртипсиз халдағы жатырған ислеу берилмеген хәк тас плиталар менен қаптанған. Қум үйиндилери диаметри шамада 8 метр, бийиклиги хәзирги горизонт дәрежесинен 0,6 метрге шекем. Қорған кум үйиндиси әйемги горизонт дәрежесин анықлап беретугын күшли емес жерлеу топырағы қатламы менен үстки тәрәпи себелеп кум үйинди шаңлы, қурғақ ылайлы, шебеньли топырақ пенен бастырылған.

Жерлеу ойықтығы әйемги горизонт дәрежесіндеги гипсленген тозаңлық, гипс хәм көк ылай қатламынан турады. Ойықша режесінде қапталлары жеңил тартылған хәм дөңгелек айланбалы дийуалларға ийе трапеция тәризи астында салынған. Ойықтың дийуаллары төменге қарай кеңейип барады. Ойықтың көлеми көшери бойлап, 2,25x70 метрди қурайды. Тереңлиги әйемги горизонт дәрежесинен шамада 1,15 метр. Ойық көшери узыны бойлап, Арқа-Шығыс, Қубла Батыс тәрәпке қарай бағдарланған. Айланба бөлимлерінде ойдың түшлери кеңейттирилген. Арқа-Шығыс тәрәпте айланба тереңлиги кишилеу, ал Қубла Батыс тәрәпи тереңирек. Ойдың Қубла Батыс бөлимінде толтырылмада ойықты хауа өткели сызығы бойынша иймейттиретугын көплеген таслы плиталар болған.

В.Н.Ягодин анықлаған кубылыслардан Үстирттеги рауажланған орта әсирлерге тийсли қорғанларындағы жерлеу усыллары бир жағынан ислам динине дейинги тәртиплерди сақлаған, екинши тәрәптен мусылман динини тәсирінде арнаулы ислам дәстүрлерин сақлау жолы менен қәбирлерди көмгенин анықлаған. Сондай-ақ қазыу жұмыслары нәтижесінде қәбирлердиң конструкциясы бирдей емеслиги, топырақ пенен бирге қәбир ямалардың төменги тәрәпинде пискен гербишлерден, қәбирди бастырыуда қамыс, ағаш, пискен гербиш хәм тас-ракушечник плиталардан пайдаланғанлығы анықланған [13;156-157].

Жуўмақластырып айтқанда, В.Н.Ягодин археологиялық қазыулар уақытында табылған Устирт кеңіслігіндегі отырықшы мәдениет объектилеріне қоңсылас жайласқан көшпелілер хәм исламды жаңадан қабыллаған адамлардың қорғанлардағы жерлеу ұсылларын биринши мәрте ұлыұмаластырып илимий анализ жасаған. Олардың жуўмақлары «Түслик-Шығыс Устирттиң әйіемгі хәм орта әсир мәдениаты», «Археология Приаралья» топламының № 5 китап хәм басқа да мақалалар түрінде жәрияланды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Ягодин В.Н. Археология Приаралья. Вып.5. Ташкент, 1992.
2. Бижанов Е.Б, Лоховиц В.А. Устиртский караванный путь из Хорезма в Восточную Европу// Вестник ККФ АН РУ. 4. 1969.
3. Бижанов Е., Хожаниязов Г. Известный исследователь Приаралья// Вестник ККО АН РУз.2, 2002, 159-160.
4. Брусенко А.Г, Бурякова Э.Ю., Филанович М.И. К истории сложения мусульманского кладбища// Афрасиаб, № 4, Ташкент, 1975.
5. Григорьев А.А. Антропогенные воздействия на природную среду по наблюдениям из космоса, Л.,1985.
6. Гудкова А.В. Ток кала, Ташкент, 1964.
7. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устирта.Ташкент, 1978.
8. Ещанов Т.Б., Камалов С.К., Хожаниязов Г.Х. Известный исследователь. археологии Приаралья Вадим Николаевич Ягодин// Археология Приаралья. Вып. VI. Нукус, 2002
9. Қдырниязов М.-Ш., Қдырниязов О.-Ш. Религия в средневековых городах Южного Приаралья // Материалы Международной НТК «Общество и религия в глобализированном мире: поиски новых парадигм». -Актобе, 2013.
10. Манылов Ю.П. Археологические памятники Султануиздага эпохи античности и средневековья// АКД. Ташкент, 1972.
11. Ходжайов Т.К К антропологии населения Токкалы и культуры Кердера /Древний Дарсан/ В сб.: Вопросы антропологии и культуры Кердера. Ташкент, 1973.

12. Ягодин В.Н, Ходжаиов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент, 1970.
13. Ягодин В.Н. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Памятники кочевых племен древности и средневековые.Т., 1978.
14. Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта. Т., 1992.
15. Gerdruang, A., Panwatanasakul, C., & Nurnazar, P. (2021). The Desirable Management Of Education In Urbanization Area Under The Office Of Non-Formal And Informal Education In Bangkok Thailand. 湖南大学学报 (自然科), 48(10).
16. Uli, P. N. R. (2021). Development of a Person's Spirituality in Dialogue with Another. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 1(1), 133-135.
17. Nurnazar, P. (2022). Ecology of the Soul: Culture, Morality, Spirituality. Indiana Journal of Agriculture and Life Sciences, 2(2), 5-8.
18. [The Protection of Patents on Animal-related Inventions: Thailand's Problems and Solutions](#)
19. Алима, Б. (2014). X? зирги заман глобалласыу маш? алалары:?? дири х? м?? тери. Вестник Каракалпакского университета, 25(4), 68-75.
20. Бердимуратова, А. К., & Бердимуратова, С. П. (2021). ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ. Вестник КГУ им. Бердаха. №, 1, 50.
21. Алимбетов, Ю., & Камалова, Х. С. (2020). QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI TA'LIM SISTEMASININ'ISKERLIK MA'SELESİ HAQQINDA. Журнал Социальных Исследований, 3(2).
22. Qarlibaevna, B. A., Yusupbay, A., & Sabirovna, K. K. (2020). ABOUT THE ACTIVITY TASKS OF THE EDUCATION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN. Ижтимоий фанлар, 2(3).